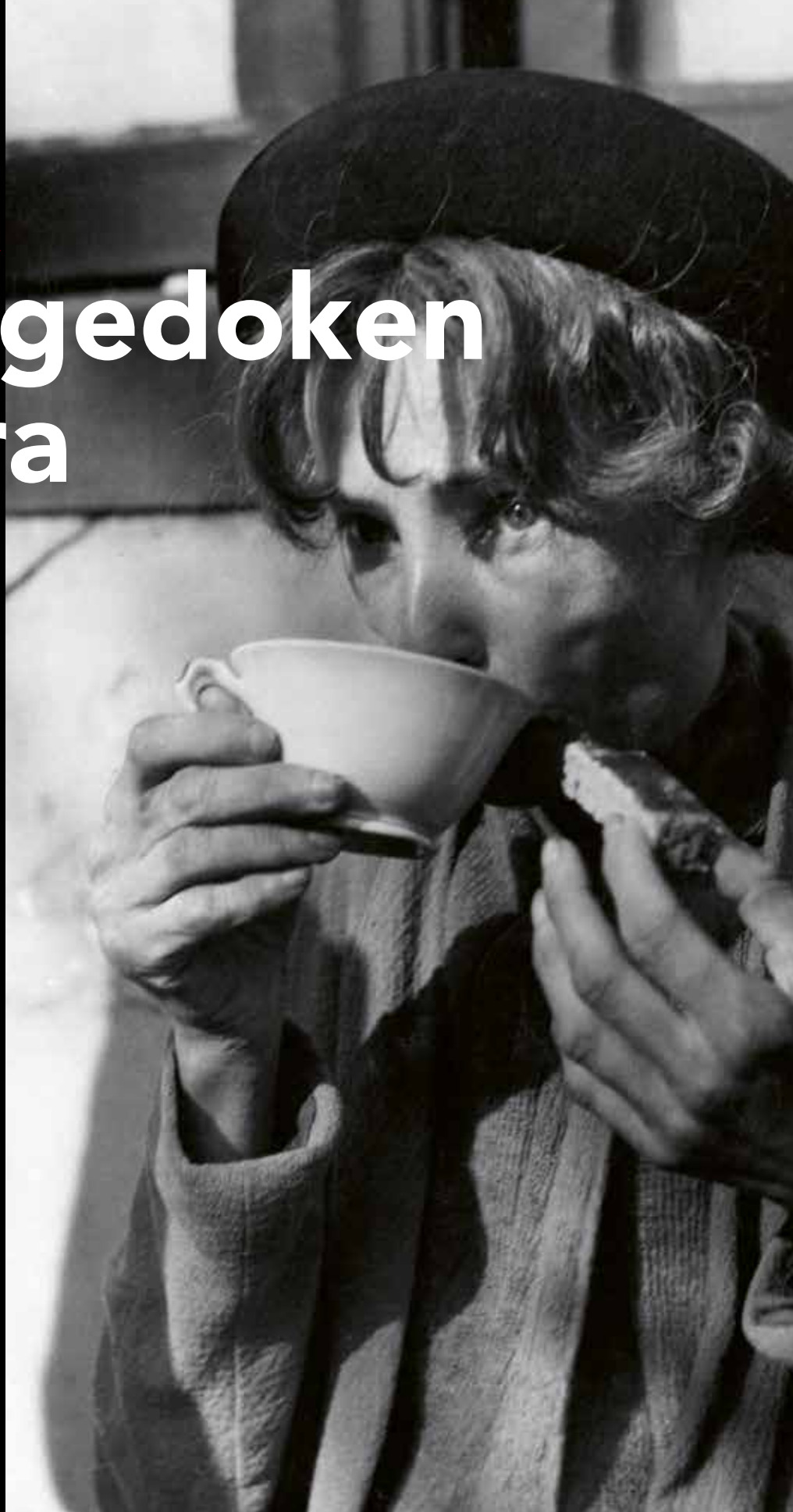


de onde car gedoken amera

Het laatste
oorlogsjaar
Amsterdam
1944–1945

René Kok
Erik Somers

W BOOKS





inhoud

inleiding	4
1 illegale fotografie	10
2 de ondergedoken camera	22
3 duitse aanwezigheid	50
4 tijdsbeeld	74
5 verzet	114
6 hongerwinter	142
7 bevrijding	184
8 nasleep	220
9 de fotografen	238
noten	248
literatuur en bronnen	253
register	255
colofon	256

7 mei 1945 Krijn Taconis maakte staande naast NUSS, een winkel in schilder-, teken-, en kantoorbehoefte in de Paleisstraat, een opname van een groep Duitse soldaten in het kleine *Stützpunkt* de Dam. Het gedeelte tussen de Nieuwezijds Voorburgwal en de Kalverstraat was verboden terrein en afgezet met prikkeldraadversperringen. Schuin voor Taconis wordt eveneens opnames gemaakt, mogelijk door Carel Blazer. Uit zijn opnames blijkt dat hij die dag op dezelfde plek ook aan het fotograferen was. Krijn Taconis, National Archives of Canada



Voorjaar 1945 Duitse wachtpost bij het *Stützpunkt* aan het Emmaplein, nabij het Vondelpark. Op de voorgrond de schaduw van fotograaf Charles Breijer die zijn Zeiss Ikonflex camera bedient vanuit zijn fietstas. Charles Breijer, NIOD

Ongemerkt wordt in het voorjaar van 1945 een Duitse wachtpost bij het *Stützpunkt* aan het Emmaplein gefotografeerd. Het is het laatste oorlogsjaar, een fase van de bezetting waarin een algeheel fotografeerverbod van kracht is, hoewel het fotograferen van militaire strategische objecten tijdens voorgaande jaren al strikt verboden was. Door onbedoeld zijn eigen schaduw in beeld te brengen, legt fotograaf Charles Breijer zijn werkwijze vast. Zijn fiets staat tegen een lantaarnpaal. Voorovergebogen rommelt hij wat in zijn fietstas met twee uitgesneden openingen: één voor de zoeklens en één voor de opnamelens van zijn fotocamera. Met de nodige inspanningen stelt hij zijn toestel in, duwt de lenzen tegen de gaatjes en maakt de foto. Hoewel de wachtpost af en toe Breijers kant op kijkt, merkt hij niets verdachts.¹

Met deze foto gaf Charles Breijer invulling aan een belangrijk doel van De Ondergedoken Camera: het vastleggen van het laatste oorlogsjaar. Vanaf september 1944 benaderden verzetsmannen Tonny van Renterghem, chef-staf van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) in Amsterdam-Zuid, en de ondergedoken Duits-Joodse cineast Fritz Kahlenberg Amsterdamse fotografen die als 'goed' bekend stonden. Hun verzoek was de omstandigheden in de bezette hoofdstad te documenteren als getuigenis voor 'later'. De aangesloten fotografen legden in de maanden daarop zowel de Duitse aanwezigheid, het verzet als het dagelijks leven vast. Naarmate het einde van de oorlog naderde, richtten zij zich in het bijzonder op de erbarmelijke levensomstandigheden tijdens de Hongerwinter van 1944/1945. Het streven was om deze beelden naar Londen te smokkelen en de gealli-

erden te overtuigen van de schrijnende hongersnood en de dringende noodzaak tot hulp.

Tijdens het laatste oorlogsjaar opereerde de groep fotografen onder de neutrale namen 'Nederland Archief' of 'Centraal Beeldarchief'. Deze aanduidingen waren bewust gekozen om geen directe associatie met illegale activiteiten op te roepen. Slechts enkele weken na de bevrijding, begin juni 1945, was een selectie van het werk, waaronder Breijers illustratieve opname vanuit zijn fietstas, te zien op de tentoonstelling *De Ondergedoken Camera* in Amsterdam. De groep fotografen kreeg landelijke bekendheid en nam de naam aan van de tentoonstelling: *De Ondergedoken Camera*.²

De kern bestond uit voornamelijk jonge fotografen die in de naoorlogse jaren grote faam zouden verwerven, onder wie Emmy Andriessse, Cas Oorthuys, Carel Blazer, Marius Meijboom, Ad Windig, Hans Sibbelee en Krijn Taconis. Hun inspanningen, samen met die van de andere fotografen, resulteerden in een indrukwekkende collectie beelden die vandaag de dag verspreid over verschillende archieven zorgvuldig wordt bewaard.³ De bekendheid van deze foto's werd vergroot doordat ze werden opgenomen in talrijke publicaties, zoals het veel verkochte fotoboek *Amsterdam tijdens de hongerwinter (1947)*,⁴ de exposities die volgden en boeken waarin oorlogsfoto's van individuele fotografen centraal stonden.⁵ Dit alles droeg bij aan de nationale en internationale reputatie van De Ondergedoken Camera. Hoewel veel van de foto's een kunstzinnig en artistiek karakter hebben, waren ze vooral bedoeld als een betekenisvolle registratie van



De deur wordt geopend en onverwacht fotografeert Fritz Kahlenberg Tonny van Renterghem in de zolderkamer waar hij ondergedoken zit. Op het tafeltje ligt een revolver binnen handbereik. Kahlenberg verbleef in de aangrenzende zolderkamer in de Michelangelostraat 36.
Fritz Kahlenberg, NIOD

2

de onde car- mera gedoken

Michelangelostraat 36 in Amsterdam-Zuid is een pand dat zich te midden van een rij aaneengeschaalde huizen bevindt, gebouwd in de karakteristieke architectuur van deze buurt. Het pand heeft een buitentrapp naar een portiek, die toegang geeft tot drie woonetages en ruime zolderkamers. Tijdens de bezetting groeide dit adres uit tot een belangrijk trefpunt voor illegale activiteiten en een veilig verblijf voor onderduikers. Ook Fritz Kahlenberg en Tonny van Renterghem, de drijvende krachten achter De Ondergedoken Camera, kregen hier onderdak. Kahlenberg noemde het adres het 'hoofdkwartier' van De Ondergedoken Camera.

De spil achter het reilen en zeilen in de Michelangelostraat 36 was de jonge, in 1917 geboren, Claude Joseph (Bob) Uriot. In het begin van de oorlog woonde Bob Uriot nog bij zijn ouders in de nabijgelegen Titiaanstraat. Toen in de zomer van 1942 de eerste transporten van Joden naar kamp Westerbork begonnen, boden zijn ouders onderdak aan Joodse onderduikers. Dit zette Bob ertoe aan ook onderduikadressen elders te organiseren en geleidelijk zijn illegale activiteiten uit te breiden. Hoewel hij goede contacten had in de hoogste kringen van het verzet, zou hij zich nooit formeel aansluiten bij een verzetsorganisatie.

In 1943 kon Uriot in de Michelangelostraat 36 een van de zolderkamers huren van de familie Viruly, die op de derde etage woonde. De vader van het gezin, de later bekende KLM-vlieger Adriaan Viruly, was twee jaar eerder naar Engeland gevlucht, waar hij zich bij de Britse luchtmacht aansloot. Hij zou pas na de oor-

log terugkeren. Zijn vrouw, Dina 'Dicky' Maria Tobia Viruly-van Hattum, die achterbleef met hun drie tienerkinderen, aarzelde niet de zolderruimtes voor onderduikers beschikbaar te stellen.⁴⁹

Op de zolder trof Bob Uriot een bekende: zijn buurtgenoot Tonny van Renterghem die de naastgelegen zolderkamer bewoonde en de eerste onderduiker was die door de familie Viruly werd opgevangen. Van Renterghem was vanaf het begin van de oorlog actief in het verzet en had zich bij de Ordedienst (OD) aangesloten, waar hij zich voornamelijk richtte op spionageactiviteiten. Vanwege het gevaar gearresteerd te worden – hij was al eens ternauwernood ontsnapt – werd het noodzakelijk om zijn ouderlijk huis in de nabijgelegen Gabriël Metsusstraat te verlaten en onder te duiken in de Michelangelostraat.⁵⁰

Eind november 1943 kon Uriot de vrijgekomen ruime woning op de eerste verdieping huren. Op voorspraak van Ingeborg Wallheimer, een jonge Joodse filmmaker die hij kende vanwege haar spionagewerk, stelde hij vervolgens in de zomer van 1944 de bijbehorende zolderkamer beschikbaar aan haar verloofde Fritz Kahlenberg, die op stel en sprong weg moest uit een tijdelijke onderduikplek. Kort na de oorlog zouden Ingeborg en Fritz trouwen.

Fritz Kahlenberg

Fritz Kahlenberg was in september 1933, op zeventienjarige leeftijd, uit zijn woonplaats Berlijn in Amsterdam gearriveerd voor een stage bij het verhuurkantoor van het gerenommeerde filmbedrijf



Begin 1945 Op 5 januari 1945 kondigde het Duitse bewind de verplichte aanmelding af van mannen tussen de 16 tot 40 jaar voor de Arbeidsinzet. Vooral in de grote steden werden mannen opgepakt om te worden ingezet bij de aanleg van Duitse verdedigingslinies in het midden en oosten van Nederland. Huisarts dr. L.A. Faber uit Sloten fotografeerde op de Sloterweg hoe mannen met hun weinige bagage werden afgevoerd. Een aantal vrouwen begeleidde hun mannen bij het afscheid. Faber was een bekende van Fritz Kahlenberg. De huisarts had hem in 1941 en 1942 verschillende keren een onderduikplaats geboden, toen Kahlenberg uit angst voor de Duitse politie besloot niet langer thuis in de Michelangelostraat te overnachten.¹⁵⁹
L.A. Faber, NIOD



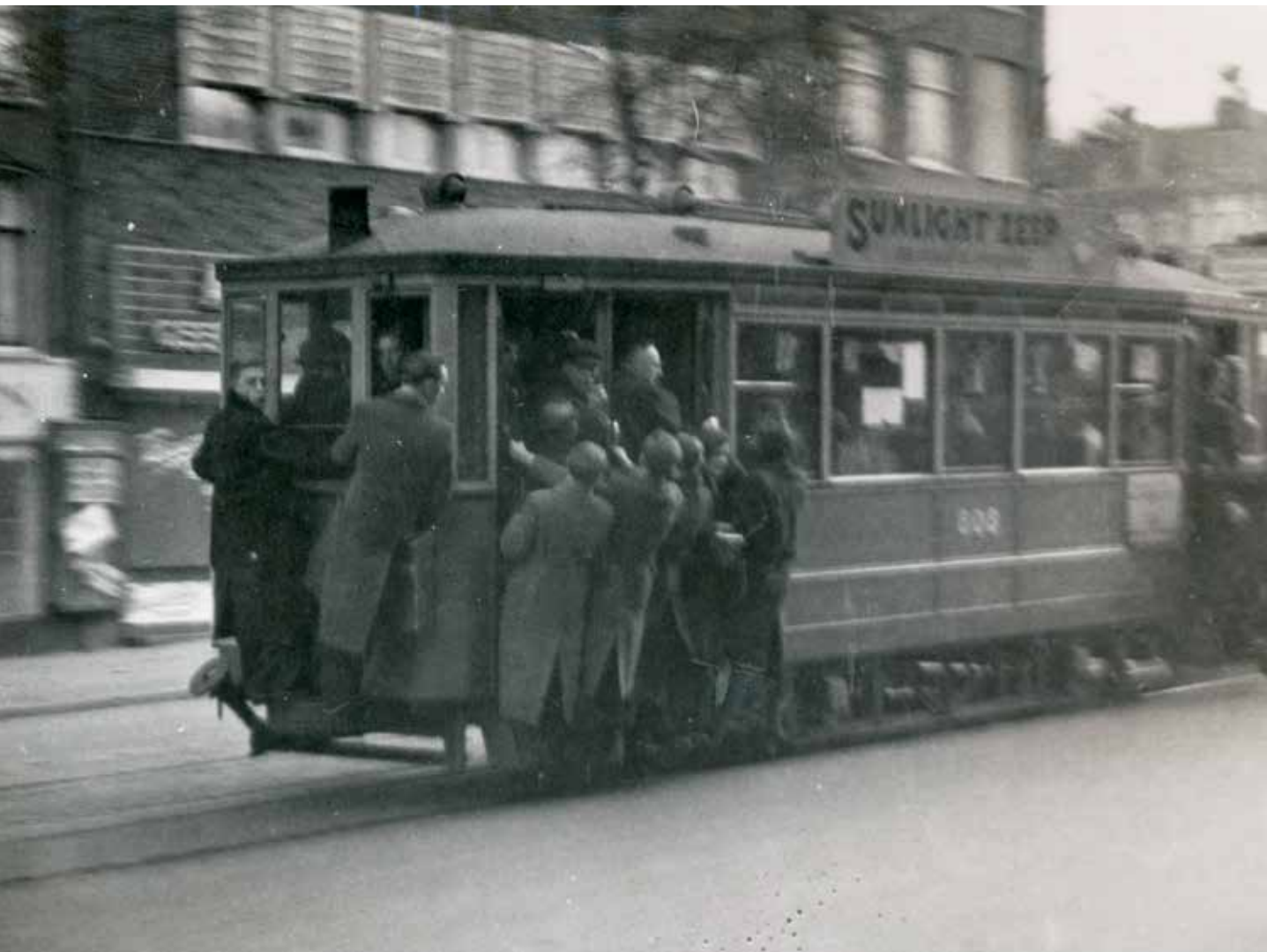
Begin april, 1945 In Amsterdam vonden begin april 1945 verschillende fietsenrazzia's plaats. De gevorderde fietsen waren bestemd voor recent gearriveerde Duitse eenheden in de stad. Ad Windig fotografeerde het in beslag nemen van rijwielen voor het Paleis op de Dam. 'Duitse soldaten met geweren dreven de mensen op en vertelden waar ze naar toe moesten om hun fietsen af te geven. Ik maakte de foto uit Peek en Cloppenburg. Daar had je een prachtig overzicht.'¹⁶⁰ Ad Windig, MAI

Vaak betrof het 'bukshag', een samenraapsel van sigaretten en peuken die op straat gevonden waren. Cas Oorthuys en Ad Windig mengden zich tussen het publiek en fotografeerden de kleine 'zwarte handel' onopvallend. Honger deed de normen vervagen. Voedseltransporten moesten worden beschermd tegen diefstal en plundering. Bakkerskarren werden het doelwit van wanhopige huisvrouwen en kregen politiebescerming. Fotograaf Ad Windig deed in de eerste oorlogsjaren werkervaring op bij Emmy Andriessse en Carel Blazer. Eind 1944 werd hij door Fritz Kahlenberg gevraagd zich aan te sluiten bij De Ondergedoken Camera. In de voorafgaande maanden had Windig samen met zijn jonge collega Krijn Taconis de verslechterende situatie in de hoofdstad al gefotografeerd, maar zonder een specifiek doel: 'Het ging in een doos.'¹⁷³ Dit veranderde met het bezoek van Kahlenberg aan zijn atelier in de Prinsenhof-

steeg. Windig herinnerde zich later: 'Maar "als uit de hemel gevallen" was daar ineens "Joop", als leider van onze groep. (...) Zelf niet-fotograaf was hij toch op de hoogte met onze vakproblematiek. Hij wist aan materiaal te komen, bekeek met kennis van zaken de resultaten van ons werk, zorgde ervoor dat er geen onderwerpen dubbel werden gefotografeerd, en bracht ons volledig op de hoogte van de illegaliteit en de belangrijkheid van ons werken met oog op de toekomst.'¹⁷⁴ Windig voerde opdrachten van Kahlenberg uit en trok regelmatig met zijn Rolleiflex onder zijn jas erop uit. 'De dagen dat je geen opdrachten had, dan ging je de straat op dan fotografeerde je wat je zag, wat je anders niet zag.'¹⁷⁵ Na de oorlog wilde hij niets horen van enig bijzonder engagement bij zijn werk voor De Ondergedoken Camera. 'Nee! Het was een kwestie van: wat je zag, vond je dat vastgelegd moest worden'.¹⁷⁶



Voor een tentoonstelling over zijn oorlogsfoto's beschreef Charles Breijer in 1993 deze foto als volgt: 'Plotseling is er wat te koop in de viswinkel. Er ontstaat direct een rij met klanten, want vis is heel schaars. De vissers mogen alleen dicht onder de kust vissen en dan nog uitsluitend onder toezicht van de Duitse marine. Om deze mensen snel te kunnen helpen heeft deze winkelier het vat met haring voor zijn deur gezet.'¹⁷⁷ Charles Breijer, NIOD



Najaar 1944 In september 1944 werd de tram in Amsterdam het enige openbaar vervoermiddel. De laatste drie buslijnen, die nog op houtgasgeneratoren reden, kwamen de garage van het GVB niet meer uit. Trams raakten overvol, hetgeen tot gevaarlijke situaties leidde, zoals hier op de Rozengracht bij de Marnixstraat. Met de invoering van de 'gasloze uren' reed de tram alleen nog in de spits. Vanaf 9 oktober 1944 stond het openbaar vervoer volledig stil. Mej. Meyer, NIOD



Zwanenburgstraat. Niet iedereen was ervan gediend dat hij gefotografeerd werd; zeker niet tijdens activiteiten die verboden waren en ook nog eens door menigeen als immoreel werd beschouwd. Cas Oorthuys, NFM

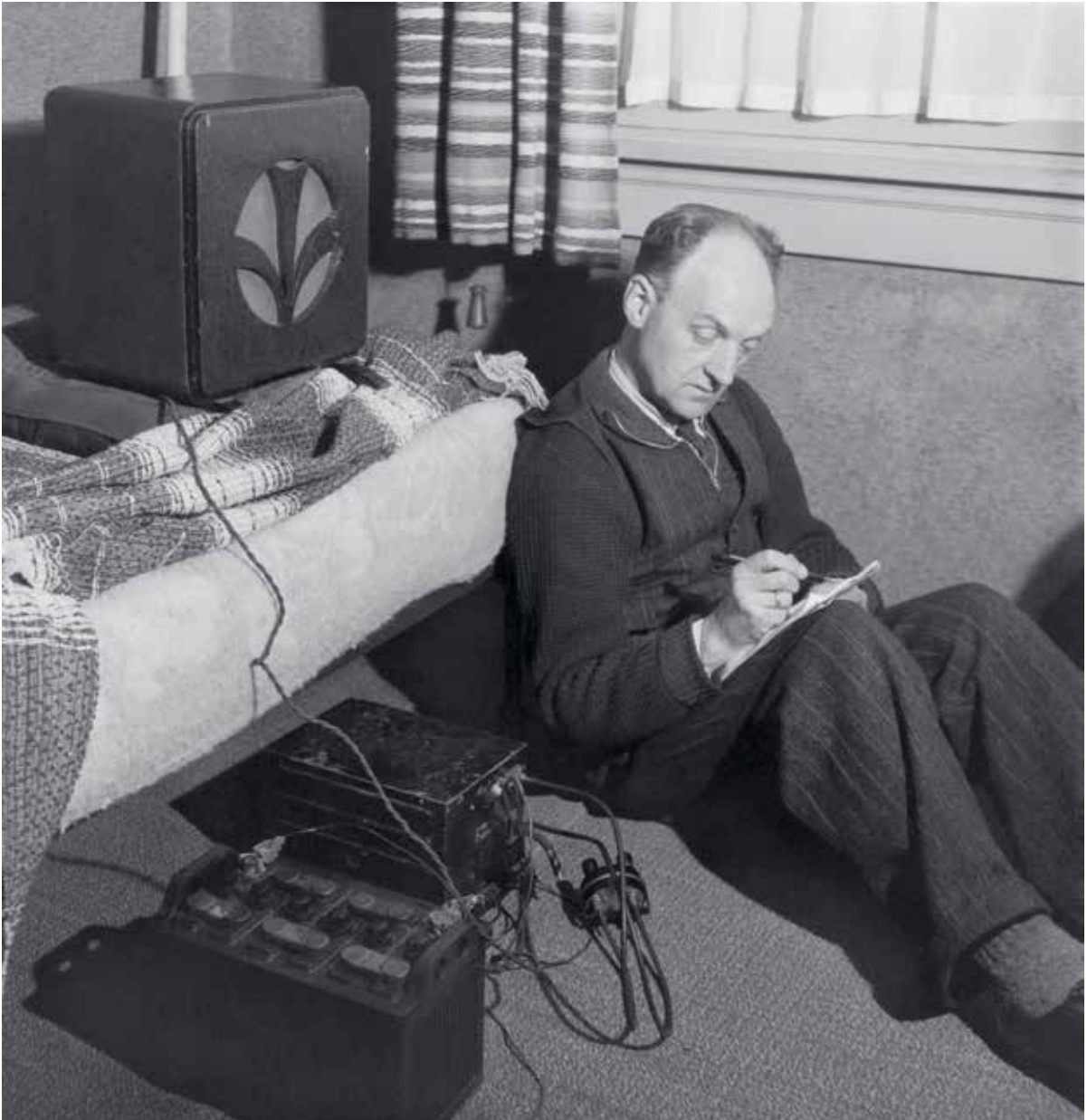


Weesperstraat, bij de brug Nieuwe Achtergracht - Nieuwe Prinsengracht. Het bord 'Joodsche Straat' geplaatst op deze hoek in 1941, is inmiddels weggehaald. De Joden in Amsterdam zijn gedeporteerd; een klein aantal is ondergedoken. Cas Oorthuys, NFM





Begin 1945 Op de hoek van de Albert Cuypstraat en Eerste van der Helststraat kijken mensen aandachtig naar overvliegende geallieerde vliegtuigen die op weg zijn naar Duitsland om militaire doelen en steden te bombarderen. Naast de jongen die naar Charles Breijer kijkt en het meisje in het midden, zijn het vooral oudere Amsterdammers. Mannen tussen de leeftijd van zestien tot veertig jaar liepen vanaf 1 januari 1945 de kans om op straat te worden opgepakt en tewerk te worden gesteld bij het aanleggen van Duitse verdedigingslijnes in midden- en oost-Nederland.
Charles Breijer, NIOD



Wim Stemmer luistert in zijn woning aan de Hoofddorppweg naar de Engelse radio die in de stroomloze winter van 1944/1945 op een accu werkt. Stemmer, stenograaf van beroep, verwerkte het opgevangen oorlogsnieuws in het illegale blad *De ACCU: Nederlandse Berichten van de B.B.C.* Dit blad verscheen tussen oktober 1944 en 11 mei 1945 in een oplage van tussen de 1000 en 4000 exemplaren en werd gedrukt bij boekdrukkerij Reiman aan de Elandsgracht. Charles Breijer, NFM

Contactvel met verschillende foto's die Charles Breijer van verzetsactiviteiten maakte. Onderwerpen: luisteren naar de BBC en Radio Oranje, de illegale pers en het oprapen en drogen van de door de Engelse luchtmacht uitgeworpen 'luchtkrant' *De Vliegende Hollander*. Charles Breijer, NFM





Een uitgeputte man zit tegen de gevel van een woning.
In februari 1945 bereikte de voedselsituatie een absoluut
dieptepunt. Cas Oorthuys, NFM

6

honger. winter

Na de jaarwisseling 1944-1945 verslechterde de situatie in het westen van Nederland met de dag. De winter was ingevallen: in januari begon een langdurige periode van strenge vorst. Brandstof werd schaarser en kostbaarder dan ooit en de aanvoer van voedsel stakte waardoor het maatschappelijk leven vrijwel geheel stilviel. In het westen van Nederland was er niet langer sprake van honger alleen, maar van daadwerkelijke hongersnood. Stedelingen trokken in groten getale naar het platteland om voedsel te bemachtigen. Cas Oorthuys en Charles Breijer legden, onafhankelijk van elkaar, scènes vast langs de Hemweg, aan de rand van Amsterdam. Hier fotografeerden zij vrouwen die tassen en zakken vol voedsel vervoerden op fietsen zonder banden of in kinderwagens.

De fotografen van De Ondergedoken Camera maakten opnames van Amsterdammers die uitgeput op straat in elkaar zakten. De honger dreef mensen tot wanhoop, waardoor normen en waarden steeds verder vervaagden. De verleiding om voedsel en brandhout op onrechtmatige wijze te bemachtigen nam hand over hand toe. Voor de allerarmsten, die niet eens de gerantsoeneerde voedingsproducten konden betalen, bleef bedelen vaak de enige optie. Kinderen, gehuld in armoedige kleding en met nauwelijks nog schoenen aan hun voeten, zwierven door de stad met een pannetje en lepel. Ze zochten naar de laatste restjes van de gaarkeuken of waren op weg naar uitgiftepunten in scholen waar zij bijvoeding konden krijgen.

Foto's van de erbarmelijke situatie in het hongerende Amsterdam bereikten via smokkelroutes het bevrijde Zuiden en uiteindelijk Londen. Vooral de aangrijpende opnamen van uitgehongerde

en stervende baby's, gemaakt door D. de Boer jr., moesten de Nederlandse regering in ballingschap bewust maken van de noodsituatie in de hoofdstad en de andere steden in het westen. Fritz Kahlenberg zei hierover: 'Ze waren erg noodzakelijk om de regering in Londen te tonen hoe groot de nood en sterfte waren. De geallieerden wilden dat aanvankelijk niet geloven. Toen ze foto's via ondergrondse kanalen ontvingen, raakten ze overtuigd dat er wat diende te gebeuren. Dat leidde tot de voedseldroppings. Toen ik kort na de bevrijding Gerard Rutten, de adjudant van koningin Wilhelmina, die ik al van voor de oorlog kende, ontmoette, zei hij dat het onze foto's waren die de geallieerden overtuigden van de wanhopige situatie in Amsterdam.'²⁰⁴

De foto's werden op microfilm gezet en bijvoorbeeld verstopt in de batterijruimte van een zaklamp. Voor het overbrengen van foto's van De Ondergedoken Camera naar Londen werd de jonge Carla Gosschalk ingeschakeld die koeriersdiensten onderhield naar het bevrijde Zuiden. Ook de eerdergenoemde huisarts Antoine Heijmans van de spionagegroep Geheime Dienst Nederland, die nauw samenwerkte met Carla Gosschalk, leverde hieraan een bijdrage.²⁰⁵ Hoeveel opnames van De Ondergedoken Camera uiteindelijk de Nederlandse regering in Londen hebben bereikt, is onduidelijk, maar het moeten er tientallen zijn geweest. Zo baseerde verslaggever A. den Doolaard van Radio Oranje zich in zijn gedetailleerde berichtgeving over de als noodmortuarium gebruikte Amsterdamse Zuiderkerk naar alle waarschijnlijkheid op de schokkende foto's die Cas Oorthuys daar in februari 1945 in het geheim maakte.²⁰⁶

colofon

Dank

Voor de totstandkoming van dit boek is zoveel mogelijk gebruikgemaakt van oorspronkelijke afdrucken en van originele negatieven. Wij zijn de collectie beherende instellingen die dit mogelijk maakten en hun beeldarchieven openstelden zeer erkentelijk. In het bijzonder willen wij Carolien Provaas en collega's (Nederlands Fotomuseum) en Patricia Pince van der Aa en collega's (Maria Austria Instituut [MAI]) noemen. Onze bijzondere dank gaat uit naar filmmaker Paul Moody die het onderzoeksmateriaal ter beschikking stelde waarop zijn documentaire *The Underground Camera* uit 1995 is gebaseerd.

Dank aan de NIOD-collega's van het beeldarchief, Harco Gijsbers en Maria Somers, hun ondersteuning was onmisbaar, alsook aan Femke Jacobs (NIOD) die het register samenstelde. Voorts zijn wij veel dank verschuldigd aan: Liz Bordow-Kahlenberg en Richard Bordow, Niels Coppes (curator en fotohistoricus), Loes van Harreveld (Nederlands Fotomuseum), Eric Heijselaar en Erik Schmitz (Stadsarchief Amsterdam), Liesbeth van der Horst (Verzetsmuseum Amsterdam), Simon B. Kool (foto-historicus), Calvin Krancher (uniformdeskundige), Jon van der Maas ('Amsterdam-WO2-kenner'), Peg Meijboom-Tan, Bibi Neuray (fotobewerking), Claudette Uriot, Lucas Viruly, Marc Wallheimer, Johan Wieland (Stichting Memorial voor Damslachtoffers) en Harry van Wijnen (auteur en journalist).

Over de auteurs

René Kok en Erik Somers zijn historici en auteurs van een groot aantal uitgaven over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en foto-historische publicaties. Daarnaast stelden zij verschillende tentoonstellingen en museale inrichtingen samen. Beiden zijn als onderzoeker verbonden aan het NIOD.

Tentoonstelling

Dit boek verschijnt samen met de gelijknamige tentoonstelling in Foam Amsterdam, van 1 mei tot en met 1 september 2025. De tentoonstelling is samengesteld door voormalig conservator fotografie van het Stedelijk Museum Hripsimé Visser, Foam-curator Claartje van Dijk en tentoonstellingsvormgever Jeroen de Vries, in samenwerking met het NIOD.

Foto omslag

Hongerwinter 1944-1945

Marius Meijboom, NIOD

Foto achterzijde

Mei 1945, illegaal fotograferen

Charles Breijer, Nederlands Fotomuseum

Uitgave

WBOOKS, Zwolle

info@wbooks.com

wbooks.com

i.s.m. NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-

en Genocidestudies

info@niod.knaw.nl

www.niod.nl

Tekst en samenstelling

Erik Somers en René Kok

Vormgeving

Riesenkind, 's-Hertogenbosch

Foto auteurs

Jan Reinier van der Vliet

©2025 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of enige wijze, hetzij elektronisch, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam

© c/o Pictoright Amsterdam 2025

ISBN 978 94 625 8685 7 (Nederlands)

ISBN 978 94 625 8688 8 (Engels)

NUR 680, 689

Eerder verschenen bij WBOOKS

Van dezelfde auteurs

- *Het Grote 40-45 Boek*
ISBN 978 94 625 8171 5
- *Stad in Oorlog. Amsterdam 1940-1945 in foto's*
ISBN 978 94 625 8171 5
- *De Jodenvervolging in foto's. Nederland 1940-1945*
ISBN 978 94 625 8315 3 Nederlands
ISBN 978 94 625 8316 0 Engels